

Mietus, L., *Gunning en de theosofie. Een onderzoek naar de receptie van de christelijke theosofie in het werk van J. H. Gunning Jr. van 1863-1876* (Dissertatie Theologische universiteit van de protestantse kerk in Nederland te Kampen 2006, Gorinchem: Narratio, 2006, 352 blz., €22,50, ISBN 90 5263 922 1).

In de afgelopen jaren valt er een toenemende belangstelling te constateren voor de impact van het positivisme in de negentiende eeuw. De mechanica van Newton had zich tijdens de vroege Verlichting nog schijnbaar moeiteloos verhouden tot het christendom, als het instrumentarium waarmee God zijn schepping onderhield. Nu werd een visie ontwikkeld die de natuurlijke werkelijkheid presenteerde als een gesloten stelsel van natuurlijke wetmatigheden. Binnen dit stelsel fungeerde God niet langer als schepper, en evenmin als garant van de zedelijke orde.

In discussies over stellingen die zich empirisch lieten verifiëren of falsifiëren, bleek dit positivisme door de sterk toegenomen mogelijkheden voor exacte waarneming buitengewoon moeilijk weerlegbaar. Menig gelovige week dan ook uit naar de metafysica: hetzij door zich te beroepen op het onfeilbare gezag van de bijbelse openbaring, hetzij door het zedelijke (en niet noodzakelijk met de feitelijke status quo samenvallende) karakter van de werkelijkheid te benadrukken. In beide gevallen werd een sterk accent op het innerlijk gemoed gelegd. De ervaring van Gods presentie mocht dan wel niet altijd blijken uit de bevindingen van de koel registrerende wetenschap, zij bleef een reële factor in de belevingswereld van het gevoel.

De theologie van J. H. Gunning heeft zich bewogen in het spanningsveld van deze uitersten. Abraham Kuypers, die zelf de wetenschap ondergeschikt verklaarde aan de autoriteit van Gods woord, rekende Gunning niet tot de 'heelen' maar tot de 'halven': de compromiszoekers die tussen menselijke kennis en geopenbaard geloof geen keus durfden maken. Dit negatieve oordeel over Gunning is onlangs nog weer eens herhaald door Kuypers biograaf Jeroen Koch. Het maakt dat de lezer de dissertatie van Mietus met belangstelling opslaat. Was Gunning nu inderdaad zo'n weifelaar? En zo ja, hoe valt dan te verklaren dat zijn werk tot op heden nog steeds lezers trekt?

Mietus maakt goed duidelijk waarom een positie tussen de uitersten voor Gunning een noodzakelijkheid was. Aan de geldigheid van zowel proefondervindelijk als logisch onderbouwde wetenschappelijke uitspraken kon noch wilde hij zich onttrekken. Tegelijk behoefde hij een bron voor persoonlijke spiritualiteit, zedelijk normbesef en vertrouwen in het leven. Wat lag meer voor de hand dan daarbij voort te bouwen op de cumulatieve en goeddeels door religie bepaalde levenservaring van eerdere geslachten? Gunning heeft nooit gebroken met de protestants-christelijke traditie, zoals de positivisten wel deden. Dat maakte hem echter geen slaafse navolger, en evenmin — zoals Kuypers leek te suggereren — tot een man die water bij de wijn deed. In feite wilde hij niet minder maar méér: algemeen geldige kennis niet minder dan vrede voor de ziel.

De bijdrage van Mietus aan het Gunning-onderzoek is vooral gelegen in de manier waarop hij de originaliteit van diens werk voor het voetlicht brengt. De ‘halven’, die nóch het positivisme nóch het calvinisme tot in de uiterste consequentie wilden volgen, balanceerden op een dun koord. Dat betekende echter allerminst dat zij zich, zoals Kuiper beweerde, tevreden stelden met een verwatering van wat door anderen dan henzelf consistent werd geponereerd. De studie van Mietus laat het tegendeel zien. De ruimte die Gunning zocht, moest hij voor zichzelf creëren. Van die taak kweet hij zich op een hoogst persoonlijke manier. Verstand en religieus gevoel dienden elkaar harmonisch aan te vullen. Gunning schrok er niet voor terug om daarvoor uit te wijken naar een stelsel als de theosofie, dat vanwege het daarmee geassocieerde pantheïsme in de hoofdstroom van het Nederlandse protestantisme met wantrouwen werd bejegend.

Was hij daarmee ook zelf theosoof geworden? Het antwoord kan niet anders dan ontkennend luiden. De theosofie werd door Gunning theïstisch omgewerkt. Het stelde hem in staat om een klassiek onderscheid te handhaven tussen de Schepper en het geschapene. Gunning werd daarbij vooral aangetrokken door de mogelijkheid van transformatie van het door natuurlijke causaliteit bepaald bestaan, door inwerking van het rijk van de geest. Zó zou de mens bij alle contingentie toch het beeld van God kunnen gaan vertonen. Gunning maakte bij de uitwerking van deze gedachte met vrijmoedigheid gebruik van het werk van Jacob Böhme, F. C. Oetinger en de christelijke kabbalist F. von Baader. Een uitgesproken belangstelling voor paranormale ervaringen en transcetoestanden versterken de indruk dat Gunnings theologie bepaald méer was dan een slap aftreksel van het calvinisme van de zestiende en zeventiende eeuw.

Gunnings doel was een antwoord te geven op de existentiële vragen van zijn eigen tijd. Aan deze originaliteit wordt door Mietus recht gedaan. Minder gelukkig is dat Gunning in het hier besproken boek zelf zo nadrukkelijk in het midden blijft staan. Net als Kuiper en Koch kan de lezer moeilijk anders concluderen dan dat Gunning probeerde om de meest ongelijksoortige fenomenen in één samenhangende conceptie te gieten, en dat hij daarin lang niet altijd slaagde. Het belang van Gunning is dan ook niet gelegen in het construeren van een theoretische visie die de tijd heeft weten te weerstaan, maar in de herkenbare beschrijving van een dilemma dat in zijn tijd actueel was. Daarover valt nog veel te leren. De negentiende-eeuwse botsing tussen geloof en wetenschap wordt in de historiografie doorgaans beschreven aan de hand van de ‘helen’, die duidelijke en radicale keuzes maakten: mensen als Comte en Multatuli aan de ene kant en als Kuiper aan de andere. De meerderheid van de protestantse burgerij wilde noch kon zo’n radicale keuze echter maken, bevreesd als zij was om hetzij de grondslag van rationaliteit en empirie, hetzij die van de religieuze en zedelijke orde te verliezen. Dit dilemma van de ‘halven’, wier denken inderdaad op twee gedachten hinkte, wordt door Mietus gereduceerd tot één persoon. Dat is jammer, omdat we juist over het theologische midden in de Nederlandse Hervormde Kerk nog betrekkelijk weinig weten. Het zou interessant zijn om te weten of de vrijmoedigheid waarmee Gunning als predikant en als hoogleraar buiten de gebaande

theologische paden trad, ook elders in dat midden gangbaar en acceptabel was.

Gert van Klinken

Akkerman, F., Steenbakkers, P., *Spinoza to the letter. Studies in words, texts and books* (Brill's studies in intellectual history CXXXVII; Leiden, Boston: Brill, 2005, xiii + 344 blz., €75,-, ISBN 90 04 14946 5).

Dit boek bestaat hoofdzakelijk uit bijdragen aan het congres dat Fokke Akkerman en Piet Steenbakkers in 1990 hielden aan de universiteit van Groningen. Dat de hier samengebrachte artikelen niettemin nauwelijks verouderd zijn, zegt veel over de vooruitgang die de afgelopen jaren is geboekt in het filologisch onderzoek naar Spinoza's werken. Het openingsartikel — een Franse vertaling van een oorspronkelijk in het Latijn verschenen opstel van de hand van J. H. Leopold — uit 1902 misstaat hier evenmin. Akkerman en Steenbakkers zijn zelf autoriteiten bij uitstek op dit terrein, getuige hun rol binnen de internationale equipe die al geruime tijd aan de 'definitieve' Spinoza-editie werkt. Naar verwacht zal de PUF nu binnenkort het laatste deel van deze Latijns-Franse uitgave op de markt brengen, met de door Akkerman en Steenbakkers te bezorgen tekst van de *Ethica*. In de ogen van filosofen zal ongetwijfeld dan pas duidelijk worden of en hoe zeer de uitgaven van Gebhardt (1925) en Van Vloten en Land (1882-1883) inderdaad toe waren aan vervanging. Toch blijkt nu al hoe zeer het filologisch en historisch detailonderzoek ook om zichzelf de moeite waard kan zijn, want deze bundel slaagt er in het overgeleverde beeld rond Spinoza op een aantal punten te nuanceren. De kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen is hoog.

Het eerste deel van dit driedelige boek betreft de taal, de stijl en het vocabulaire van Spinoza. In twee belangrijke overzichtsartikelen, van Iiro Kajanto en Michelle Beyssade wordt Spinoza's Latijn nog eens langs de meetlat gelegd: vergeleken met het klassieke Latijn en dat van de scholastiek, de neolatijnisten uit de (late) Renaissance en Descartes, blijkt Spinoza's Latijn lang zo kaal niet als dikwijls wordt beweerd. Met name de scholia en de appendices bij de stellingen van de *Ethica* zijn bij gelegenheid bepaald bloemrijk geschreven. De meer gedetailleerde stukken uit dit deel behandelen vervolgens het vocabulaire van het *Tractatus de intellectus emendatione* (TIE), de wijze waarop hij zich in het *Tractatus theologico-politicus* (TTP) van de eerste persoon werkwoordsvorm bedient, en de manier waarop hij in datzelfde boek citeert. Bij zijn omgang met Hebreeuwse citaten wordt eveneens uitvoerig stilgestaan.

Het tweede deel behandelt de overlevering, vertaling en drukgeschiedenis van heel Spinoza's oeuvre en het auteurschap van met name twee aan hem toegeschreven boekjes over de regenboog en de kansberekening. Filippo Mignini en Fokke Akkerman behandelen achtereenvolgens de tekst van TIE en TTP, en Johan Gerritsen laat zien hoe slecht wij zijn geïnformeerd over de drukgeschiedenis van Spinoza's geschriften. Bijzonder is zijn claim dat de beruchte Jan Rieuwertsz., aan wie Clasina Manusov een afzonderlijke studie wijdt, wel Spinoza's uitgever, maar zeker niet zijn drukker is geweest. In dit deel trekken echter vooral de stukken van Michael Petry en Jan de Vet de aandacht. Volgens Petry was Spinoza wél de auteur van de *Stelkonstige*